

GOSZTONYI PÉTER

A Magyar Kommunista Párt útja (1918–1945.) III.

Az 1944-es magyar ellenállási mozgalommal kapcsolatban idézzük *Vas István* költő 1944 nyarán írt epigrammáját, amelyben velősen és röviden így foglalja össze a német és orosz közötti helyzetünket, különös tekintettel az ellenállási mozgalomra: „Mi esne jól ma némelyeknek? / Menjünk neki a németeknek! / S mit ígérnek ezért cserébe? / Kesztyűs kézzel leszünk herélve!”⁴²

1944. november 22-én a nyilas politikai rendőrség egy Andrassy úti lakásban áruulás folytán lecsapott a magyar ellenállási mozgalom vezetőségére. Másnap Bajcsy-Zsilinszky is csendőrkézzre került. Ezzel az ellenállási mozgalom teljesen megbénult, szétesett. A kommunista Katonai Bizottság vezetői, *Sólyom László*, *Pálffy György*, *Febér Lajos*, az illegalitásban kerestek menedéket. Rajk Lászlót egy véletlen folytán november 27-én szintén lefogták.⁴³ A KP még szabadon lévő vezetői igyekeztek azonban Rajkot a bitófától megmenteni. Ismervén a Rajk család nagy összetartását, *Péter Gábor*, a későbbi ÁVH-főnök, adta az ötletet: üzeni kell elvtársuk bátyjának – mentse meg ő az öccse életét!⁴⁴ Így is történt. Rajk László bátyja, *Rajk Endre*, a nyilaskeresztes párt egyik vezetője volt. Az október 15-e után alakult Szalasi-kormányban államtitkári tisztséget látott el. Endre valóban megmentette öccsét a kivégzéstől. Elkülönítették ügyét a többiekétől, s mivel sikerült eltagadnia, hogy ő a kommunista párt vezetője, Rajk Lászlót és élettársát, Júliát, egyelőre, ítélet nélkül Sopronkőhidán tartották fogva.⁴⁵

Miközben a Vörös Hadsereg december második felében Budapest alá ért, és megkezdődött a magyar főváros ostroma, az ország keleti részében a szovjet csapatoktól megszállt területen megkezdődött az új politikai rendszer alapjainak a lerakása.

KÖZJÁTÉK MOSZKVÁBAN

A háború alatti Moszkvában, hogyan alakult a magyar kommunisták sorsa, mik voltak terveik, elképzeléseik a jövőre nézve, s kinek jutott közülük vezető szerep, amikor végre 1944 őszén ismét magyar területre léphettek?

A magyar kommunista emigráció még szabadlábban maradt tagjai 1942 márciusában hosszú évek után ismét összegyűlhetnek Moszkvában. Ez is szovjet utasításra történt. A gyűlésen felhívást bocsátottak ki Horthy ellen és ez a közlemény a sajtóban megjelent. *Vas Zoltántól*, a koronatanútól tudjuk, hogy ez a sajtókiállítás elsősorban saját maguk bátorítását szolgálta, így írja: „Az a tény, hogy a magyar emigráció 1937 óta először fejezhette ki nyilvánosan a szovjet nép melletti érzelmeit és két nagy sajtóorgánumban,

a Pravdában és az Izvesztyiában, felszabadított az évek óta tartó nyomasztó érzés alól, hogy a sztálini önkény esztendeiben annyian eltűntek, megsemmisültek. Felemelt fejfel harcolhattunk tovább. . .”⁴⁶

Ez a „harc” két vonalon történt: egyrészt 1942 telén a Szovjetunióban beindított Kossuth rádió propagandaadásain keresztül, másrészt a magyar hadifoglyok között végzett antifasiszta, felvilágosító munkával. 1943 nyarán Rákosiék előtt szóba került egy úgynevezett szabadságlégió, a „Kossuth-légió” megalakításának ügye. Arról volt szó, hogy a kelet-nyugatot átfogó nagy Hitler-ellenes koalíció keretében helyes lenne egy a szovjet oldalon harcoló magyar katonai egység felállítása, amelynek szereplésével mi magyarok a háború utáni győzők oldalán valamilyen eredményt, bármilyen kicsit is, tudnánk felmutatni. A „Kossuth-légió” azonban nem valósult meg. Pedig jelentkező hadifoglyokban nem volt hiány. Sztálin háború utáni terveibe azonban nem illett be a magyar légió, annál kevésbé, mert a csehek, név szerint Benes, megtalálták a módját, hogy a népünket amúgysem kedvelő Sztálinban még elmélyítsék a magyarok iránti ellenszenvet. 1943 decemberében például Benes moszkvai látogatása során szinte felkérte Sztálint, ne hagyja Magyarországot az angoloktól megszállni. Az „össz-szlávság” érdekében a Vörös Hadseregnek kell bejönnie a Duna-medencébe.

„Ismerem a magyarokat! Ha az angolok jönnek a Duna-medencébe, a magyarok grófjai meghívják a tiszteket hét végére kastélyaikba és ott poharazás közben elmondják, hogy az ő alkotmányuk, az Aranybulla, egyidős a Magna Chartával és így tehát ők is ősi demokraták” – így Benes Sztálinnak, aki nem volt Magyarország barátja.⁴⁷ Ennek okát csak találgatni tudjuk. Habár Sztálin maga sem volt szláv – grúz volt –, évtizedek során azonosult a szlávokkal, sőt magát a szlávság nagy patrónusának tartotta. A magyarok a kelet-európai szláv tengerben csak zavarták őt. Zavarhatta az is, hogy a KMP 1936–39. közötti nagy tisztogatása után a megmenekült, életbenmaradt vezetők többsége zsidó volt. Sztálin lányától, Szvetlanától is tudjuk, a zsidókért sem lelkesedett. Továbbá: számára fontosabbnak tűnt a csehek, a szlovákok, a jugoszlávok megnyerése, mint a magyaroké, akikről bizonyára keveset tudott. És a fent nevezett népek kommunista vezetői, akiknek legtöbbje a háborút Moszkvában töltötte, Sztálint még jobban a magyarok ellen hangolták. A szovjet kormány – tehát Sztálin – 1943. június 7-i keltezéssel így foglalt állást Magyarország háború utáni megbüntetését illetően egy diplomáciai jegyzékben, amelyet a szovjet kormány Londonnak küldött: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie. . .”⁴⁸

Sztálin szerint tehát az egész népnek kollektívan bűnhődnie kell vezetői cselekedetei miatt. Ezekután érthető, hogy Rákosiéknak miért nem sikerült 1943–44. telén Moszkvában területi kérdésben bármilyen kicsiny kedvezményt Magyarország számára kicsikarni. Sőt: a szovjet kormány a Horthy-féle különbéke kérésének ügyében csak november közepén konzultálta őket, és „osztályos társaik”, a cseh, román és a szlovák kommunista vezetők is átnéztek fejük fölött. 1968-ban került napvilágra a tény, hogy Rákosi területi kérdésekben a Román és Csehszlovák Kommunista Párt vezetőivel is

tárgyalt. A román *Anna Paukert*ól és *Emil Bodnar*astól azt kérelmezte, hogyha már Észak-Erdélyt vissza kell adni Romániának, legalább egy határmenti területi rendezést támogassanak.⁴⁹ A válasz elutasító volt. Területi kérdésekben az „internacionalista kommunista” vezetők sovíniszta, nacionalista álláspontot foglaltak el. A szlovákokkal sem járt nagyobb szerencsével Rákosi, aki volt annyira okos, hogy kiszámolta, micsoda erkölcsi tőkét kovácsolhatna pártja az új Magyarországon, ha sikerülne neki az 1938. és 1941. közötti országgyarapításból valamit a háború utánra átmenteni. A szlovák elvtársaktól is kosarat kapott Rákosi. *Rudolf Slansky*, a Csehszlovák Kommunista Párt vezetője még a gondolatát is elutasította annak, hogy Magyarország – a háború után – Kassát és szűkebb körzetét megtarthassa.⁵⁰ A szlovákok és ebben egycék voltak a polgári pártok és a kommunisták, – hasonlóan a német kisebbséghez, a felvidéki magyarságot „kollektíve” kívánták „büntetni”. A magyarellenesség annyira eluralkodott a csehszlovák kommunisták között, hogy idővel ez még az ottani pártban működő magyar származású kommunistáknak is *sok* volt. Ezért kérte vissza magát a „magyar pártba”, a felvidéki származású *Farkas Mihály* 1943-ban és *Nógrádi Sándor* 1944 elején, mert Slanskyék magyarellenességét ők sem bírták elviselni.

Mindezek ellenére Rákosiék 1944 elején felkészültek a magyarországi hatalomátvitelre. 1942 márciusa óta, amikor Gerő Ernő, a már említett moszkvai ülésen „hivatalosan” felköszöntötte, Rákosit tekintették Moszkvában – magyarok és nem magyarok – a kommunista párt vezetőjének.⁵² Ő és ők, a szűkebb kör, név szerint *Gerő Ernő*, *Révai József*, *Vas Zoltán* és 1943 elejéről *Farkas Mihály*, már akkor, ott Moszkvában elhatározták, hogy ha visszatérnek, a magyarországi párt vezetése természetesen az ő kezükbe kerül. Annál nagyobb lehetett Rákosi megdöbbenése, amikor 1944 őszén – a Vörös Hadsereg nyomában – épp őt nem engedték Magyarországra utazni. A moszkvai emigránsok közül először csak négyen mentek. Gerő Ernő, *Nagy Imre*, *Révai József* és *Farkas Mihály*. A fűrge, élelmes *Vas Zoltán*, a nehézkesen mozgó vezetőket lekörözve, már október legelején – szovjet egyenruhában – megjárta Kelet-Magyarországot.

Jogos a kérdés: a moszkvai kommunista vezetők közül miért éppen Gerő Ernőt, *Nagy Imrét*, *Révai Józsefet* és *Farkas Mihályt* küldték elsőként Magyarországra? *Nagy Imre* ugyanis soha nem tartozott a párt Külföldi Bizottsága belső köréhez. S most, 1944 késő őszén, a magyarországi küldetésben, Gerő után szinte a második helyre került. Ennek oka elég prózai volt: *Nagy Imre* keresztény vallása. Gerő, *Révai*, *Farkas*, *Rákosi* és *Vas* zsidó születésűek voltak. Sztálin nem akart Magyarországra, amelynek külföldön, amúgyis erősen antiszemita hírneve volt, csak zsidókból álló kommunista vezető gárdát küldeni. Mivel 1936 után az ő utasítására a magyar kommunista emigráció javát kiirtották, személyi vonatkozásban nem sok választása maradt. Így jutott akarva-akaratlanul *Nagy Imre* vezető szerephez az 1944-45-ös Magyarországon.⁵³

Rákosi 1945 február elején utazhatott Budapestre. Akkor, amikor már Debrecenben megalakult az új kormány amelyben csak két kommunistának – *Nagy Imrének* és *Gábor Józsefnek* – jutott miniszteri poszt. Sztálin ezt azért tette, hogy nyugati szövetségesei előtt még a látszatát is kerülje annak, mintha Moszkva, Magyarország bolsevizálására törekedne.

A LEGÁLIS KOMMUNISTA PÁRT

Hogyan fogadták Magyarországon 1944 őszén a Moszkvából jött kommunistákat? Kezdetben bizony gyanakvással, de első fellépésük után ez a gyanakvás kezdett feloldódni: 1944 november 5-én, mikor Szegeden Gerő kezdeményezésére – „zászlót bontott a kommunista párt”, a párt itt is új névvel, mint Magyar Kommunista Párt jelentkezett. Programja is nemzeti jellegű volt. Az oroszok ugyanis – megint csak nyugati szövetségeseikre való tekintettel – demokratikus kormányzást alapon álltak. A Magyar Kommunista Párt így 1944 novemberében Szegeden polgári szabadságjogokat hirdetett meg. Minden erővel azon voltak, hogy az 1919-es Kommün rossz emléke ne kísértsen a Vörös Hadseregtől már elfoglalt területeken. A pártvezetőség programjában és proklamációjában nemzeti függetlenségéről, nemzeti programról beszélt, nemzeti hadsereget kívánt felállítani és harcos szószólója volt mind a vallási türelmenek, mind a nyugati értelemben vett demokráciának. Azok a volt Horthy-tisztek, akik ezekkel a kommunistákkal 1944 decemberében Debrecenben összejöttek, nem győztek csodálkozni a magatartásukon. Egyikük *Miklós Béla* vezérezredes közvetlen környezetéből, ennek a csodálkozásnak még 20 év eltelte után, 1965-ben is így adott kifejezést: „Én 1919-ben a szegedi ellenforradalmi tisztiszázad tagja voltam, s mint önként jelentkező, egy járőrrel elsőnek hagytam el Szegedet az úgynevezett Tóth Bambi-féle csoporttal. Ha az idő el is homályosítja a történeteket, mégis tisztán emlékszem, milyen különbség volt a Kun Béláék hangneme és a debreceni ellenforradalmár! – így 1919-ben. Most meg 1944-ben a kommunisták »nemzeti összefogásról«, »demokráciáról« és egyéb hazafias dolgokról beszéltek!”⁵⁴

Gerőéknek kezdetben csak a magyarországi veterán kommunisták okoztak nehézséget. Ezek a Vörös Hadsereg megjelenésekor azt hitték, hogy tevékenységüket ott folytathatják, ahol az, 1919 júliusban abbamaradt. Ezekről írta kiadatlan feljegyzésében *Andreászky István*, a debreceni belügyminisztérium rendőri osztályának egykori vezetője: „Azt hitték ezek, hogy azok az elvtársak, akik az utolsó 20 évet, moszkvai száműzetésben töltötték, naponta tanácskozáásra ültek össze Sztálinnal, aki kikérte véleményüket. Nem tudták, honnan is tudhatták volna, hogy a Moszkvába emigrált magyar kommunisták legtöbbször harmincas évek nagy tisztogatásai során kivégezték, és akik életben maradtak, azok egymás ellen intrikálva, a világpolitikától visszavonultan töltötték napjaikat. Ez a magyarázata annak, hogy 1944 decemberében ezek a Horthy-Magyarországon üldözött és új világnézetet és kommunista politikát nem ismerő kommunista veteránok hajmeresztő követelésekkel ostromolták Moszkvából visszatért elvtársaikat. Így pl.: a Vörös Hadsereg ne követeljen hadisarcot Magyarországtól, mert ez az ország volt az első, amely 1919-ben Lenin szavára hallgatott és megalkította a Tanácsköztársaságot! Egy másik követelés: azonnal fel kell állítani a magyar Vörös Hadsereget és ezt a románok és csehek ellen harcba kell vetni. Mialatt a szovjet Vörös Hadsereg megsemmisíti a hitleri haderőt, – a magyar Vörös Hadsereg döntő csapást mérhet a román és a cseh imperializmusra, amely 1919 után feldarabolta Magyarországot és amely most a kisebbségben élő magyarokat kiűzi Erdélyből és a Felvidékről, tehát ismét magyargyűlölő politikát folytat...”⁵⁵

A moszkvai kommunista vezetők – jóllehet hosszú időn át nem éltek Magyarországon – hamar otthonosan mozogtak a hazai viszonyok között, – és politikai – barátságot kötöttek a magyar közélet neves személyiségeivel. Miután kapcsolatuk volt a szovjet vezető szervezetekhez és oroszul is tudtak, országos ügyekben sikerrel képviselték az akkor, 1945 tavaszán legfontosabb feladat végrehajtását: a normális élet beindításának ügyét Magyarországon.

Az 1944-45-ben újjáalakított, vagy újra feltámasztot pártok vezetői ismerték-e a kommunistákat és főleg a Szovjetuniót és ideológiáját? Bizony nem! A magyar polgári és szociáldemokrata pártok vezetői nem ismerték a Szovjetuniót, elhitték, vagy legalábbis *remélték*, hogy politikája pozitív formában megváltozott.

De nemcsak a polgári gondolkodásúak, hanem a háborút Budapesten átélő kommunisták, értelmiségiek is hamis képet dédelgettek a Szovjetunióról. *Schöpflin Gyula* visszaemlékezéseiből idézek, a *Szélkiáltóból*. Ebben, a harmincas évek elején, az illegális kommunista pártba belépő budapesti publicista 1945-ös, Illés Bélával való beszélgetéséről ír. Illés, Kun egykori „titkára”, Budapestre, mint a Vörös Hadsereg őrnagya jött vissza. Korábban jómagam majdhogy nem került – Kun titkáraként – Sztálin börtönébe: különleges szerencséje mentette meg az 1937-38-as üldözésektől. Nos, Schöpflin egyik este Illés Bélával poharazgatva félig komolyan, félig tréfásan a következőket mondta: „Milyen remek, hogy most megnyílnak a kapuk a Szovjetunióba! Ihatunk pompás kaukázusi bort, chetünk finom kaviárt, mehetünk nyaralni a Krímbe!” Illés szomorúan rázta a fejét: „Te, te nem tudod elképzelni ott mi történt. . . Ami itt Pesten történt, az semmi ahhoz képest. . . Harkovból a szó szoros értelmében semmi sem maradt. Te, ott fakérget esznek az emberek, nem kaviárt! Tudod Te, hogy Leningrád ostroma alatt egymillió ember halt éhen? Nektek itt nincs fogalmatok arról, mi van a Szovjetunióban. . . Évekbe fog telni, amíg ott fű nő. . .” Schöpflin: „Ebből és hasonló alkalmi hírekből sokat megértettem, de nem mindent. Azt még csak-csak, hogy mi történik, de azt nem, hogy miért úgy, ahogy. Ha akkora a pusztulás, ilyen égő sebek vannak, az lenne a nyilvánvaló: kitérné a kapukat az egész világnak – jöjjetek! Segítsetek! Érettetek, miattatok is történt.... De a kapuk zárva maradtak...”⁵⁶

Úgy, ahogy egy pár évi drámai koalíciós közjátékot követően, 1948 után Magyarországon is bezárultak a „kapuk”: megkezdődött Rákosi Mátyás parancsuralma.

Hogy a második világháború után az illegalitásból újra politikai porondra lépett kommunista párt milyen taktikával szerezte meg 1948-49 telén önönmaga számára a hatalmat és, hogyan élt ezzel a hatalommal az – Rudyard Kiplinget idézve – már „egy másik történet”.

JEGYZETEK

1. Ezideig csak egyetlen könyvről tudunk, amely kísérletet tett a párttörténet feldolgozására Magyarországon. Ez az Erdélyi Tibor és Rákosi Sándor által 1968-ban kiadott Legyőzhetetlen erő: a magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. Budapest, Kossuth, 1968. 294 old. (A jövőben mint Legyőzhetetlen erő — idézve.)
2. Részleteiben lásd Györkei Jenő: Magyarok az Amúr partján. Budapest, Zrínyi, 1967.
3. Erről bőven ír Wolfgang Leonhard: Völker hörte die Signale. Die Anfänge des Weltkommunismus 1919—1924. München, Bertelsmann, 1981.
4. Legyőzhetetlen erő. 22. old. (A Szociáldemokrata Pártnak ez időben 300 000 felüli taglétszáma volt.)
5. Részletesen és főleg a kor hangulatáról lásd Vas Zoltán: Viszontagságos életem, Budapest, Magvető, 1980. Es akkor önmagunkról. II. kötet. (Budapest, Magvető, 1982.)
6. Idézi Borsányi György: Kun Béla, Politikai életrajz, Budapest, Kossuth, 1979. 97. old.
7. Hajdú Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom, Budapest, Kossuth, 1968. 208. old.
8. Bővebben lásd Kassák Lajos: Egy ember élete, Budapest, Pantheon, é. n. 226. old. A budapesti „Népszava” 1919. február 26-i száma közli Kun Béla rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvének részleteit.
9. Borsányi, i. m. 122. old.
10. Borsányi, i. m. 126. old.
11. Borsányi, i. m.
12. Lásd Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül, Budapest, Európa, 1982. 421. old.
13. Károlyi, i. m. 164. old.
14. Lásd ezzel kapcsolatban Simonvi Henrik levelét. Közli: Ilyés Gyula: Hajszályökörek. Budapest, Szépirodalmi, 1971. 382. old. Továbbá természetesen Károlyi Mihály, i. m. 164. old.
15. Részleteiben lásd Romsics Ignác: A Duna—Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918—1919-ben. Budapest, Akadémiai, 1992.
16. Hivatkozunk itt Lukács György nyilatkozatára. „Élet és Irodalom”. Budapest, 1975. május 3.
17. Közli Hajdú Tibor: A magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest, Kossuth, 1969. 354. old.
18. Simor András: Így élt Korvin Ottó. Budapest, Móra, 1977.
19. Legyőzhetetlen erő. 63. old.
20. Oancz szerepéről lásd Szélesi Jenő, egykor a magyar királyi rendőrség politikai osztályának detektív csoportvezetője, New York-i visszaemlékezései: Hitler döntött... (h. n., Szerző kiadása, 1959. 110. old.)
21. Idézi Borsányi, i. m. 322. old.
22. Kiss Károly: Nincs megállás. Budapest, Kossuth, 1974. 174. old.
23. Kiss, i. m. 162. old.
24. Kiss, i. m. 158 és köv. old.: Borsányi, i. m. 347. old.
25. Lásd a moszkvai magyar követség 13/Fön-1938. sz. 1938. június 10-én kelt szigorúan bizalmas jelentését. Közli Kerekes Zoltán a budapesti „Hadtörténelmi Közlemények” 1974 4. számában.
26. Lásd Szántó Zoltán visszaemlékezései a budapesti „Kritika” 1984/7. számában.
27. Sík Endre: Vihar a levelet... Budapest, Zrínyi, 1970.
28. Kiss, i. m. 235. old.
29. Kiss, i. m. 236. old.
30. Legyőzhetetlen erő, 109. old.
31. Nem Vas Zoltán volt az egyetlen, akivel ez megtörtént! Demény Pál mérnök hasonlót ír, Hasonlóképp Jakab Sándor, Nógrád megye gazdasági és társadalmi helyzete a felszabadulás idején c. monográfiájában a Nyilaskeresztes Párt létszámát a megyében 1940-ben kb. 5000 főre becsüli, Ld. még: „Hadtörténelmi Közlemények”, Budapest, 1967/4. sz. 651. old.
32. Sík, i. m. 210. old.

33. Fazekas József: Az észak-erdélyi kommunista mozgalomról és az 1941-es letartóztatásokról. Közli: Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1933–1941. Budapest, Kossuth, 1984. 469. old.

34. Ez a szám bizonyos támpontot ad a kommunista párt taglétszámára is. „Mivel minden csoport általában egy „Szabad Nép” példányt kapott, és ezek létszáma 3–7 volt, közeparányost véve az aktívan bevont tag- és tagjelöltek létszáma ebben az időben a fővárosban... 400–450 között lehetett...”. Legyőzhetetlen erő, 135. old.

35. Kádár János: A Kommunisták Magyarországi Pártja feloszlása körülményeinek és a Békepárt munkájának néhány kérdéséről. Közli: „Párttörténeti Közlemények”, Budapest, 1956/3., 20. old.

36. Vas Zoltán szóbeli közlése a szerzővel. (1971.)

37. Legyőzhetetlen erő, 132. old.

38. Fehér Lajos: Így történt. Budapest, Magvető, 1979. 335 old.

39. Erről Gyurkó László: Arcképvázlat történelmi hátterei Budapest, Magvető, 1982.

40. Strassenreiter Erzsébet—Sipos Péter: Rajk László (1909–1949.) Közli: „Párttörténeti Közlemények”, Budapest, 1969/1. sz. 161. old.

41. Fehér, i. m., 421–423 old.

42. Vas István: A kimondhatatlan. Budapest, Szépirodalmi, 1972. 75. old.

43. Tulajdonképpen bűnösen könnyelmű konspirációs hiba következtében került rendőrökre. Elettársa, Földi Júlia Teréz körüli lakásában tartózkodott. Egy rutin razzia során bukkantak a nyomozók rá Rajkra.

44. Strassenreiter—Sipos, i. m. 164. old., 101. lábjegyzet.

45. Strassenreiter—Sipos, i. m. 165. old.

46. Vas Zoltán: Hazatérés, 1944. Budapest, Szépirodalmi, 1970.

47. Vojtech Mastny: Benes—Sztálin—Molotov tárgyalások Moszkvában 1943 decemberében. Közli: Gosztonyi Péter: Magyarország a második világháborúban, I. kötet. München, Herp, 1984. 63–64. old.

48. Közli Juhász Gyula: Világháborús repeszek. „História”, Budapest, 1984/4. sz. 28. old.

49. Vas Zoltán szóbeli közlése a szerzővel (1971.)

50. Részleteiben lásd „Új Szó”, Bratislava/Pozsony, 1968. július 14.

51. Vas Zoltán szóbeli közlése a szerzővel (1971.)

52. Vas Zoltán: Hazatérés, i. m. 58. old.

53. Vas Zoltán szóbeli közlése a szerzővel (1971.)

54. Csukásy—Gartner Lajos huszárezredes, Dálnoki Miklós Béla vezérezredes segéd-tisztjének (és bizalmasának) visszaemlékezései az 1944–45-ös debreceni időszakról, kézirat a szerző birtokában (1968.)

55. Andreánszky István visszaemlékezései az 1944–45-ös időszakról, kézirat a szerző birtokában (1965.)

56. Schöpflin Gyula: Szélkiáltó. Emlékezések. Párizs, Irodalmi Újság sorozat, 1983. 78. old.

(Megjelent 1986. Washington)